

SZEMPONT

BODROGVÁRI FERENC

AZ ÉRTÉK MINT IGAZSÁG

Ha az értéket igazságnak tételezzük fel, akkor okvetlenül „Az ember a mértéke mindennek” (a „Homo mensura”) tétel ontológiai (lételméleti) vizsgálata is elkerülhetetlen. Az utóbbihoz viszont az »igazság« és az »érték« fogalmainak körvonalazása szükséges. A mindennapi életben ugyanis gyakran használjuk ezeket a kifejezéseket, de valódi jelentésükön nemigen gondolkodunk el. Emiatt sokszor úgy tartjuk, hogy minden igaz, amit értéknek tartunk, máskor pedig azt hisszük, hogy az igazság teljesen független az értékektől. Ennek a jelentéktelennek tartott bizonytalanságnak azonban messzemenően káros gyakorlati következményei vannak; tőlünk függetlenül tördött, elidegenült erők játékszereivé, eszközeivé rabjainvá leszünk. Igyekszünk tehát rámutatni, hogy a látszólag elvont, elméleti probléma fejtegetése nem felesleges, sőt, az emberhez méltóbb életvitel, gyakorlat egyik fontos előfeltétele.

Kezdjük tehát „Az ember a mértéke mindennek” tétel antológiai igazoltságának indoklását először is az „igazság” és az „érték” fogalmainak körvonalazásával.

Az igazságról szóló korszerű elméletek bonyolult szövevényéből (Pitcher) olyan meghatározást választottunk kiindulópontként, amely nem lép ki a marxista irodalomban is meghonosodott korrespondencia-elmélet (megfelelés-elmélet, visszatükrözés-elmélet) kereteiből. Eszerint: „Az igazság egy bizonyos állítás megfelelése (adekvát volta) egy meghatározott ténynek... Ám az ilyen megfelelés (adekváció) is — értéket képez.” (Marković)

A különböző érték meghatározások közül Heller Ágnesét fogadjuk el, aki szerint minden olyan jelenség-folyamat-dolog érték, ami hozzájárul az emberi lényeg kifejlődéséhez.

Az ilyen meghatározás nem tartja lehetőnek, hogy az érték definiálásakor előbb az általánosabb, a faji fogalmat (genus proximum) adjuk meg, majd a jellegzetes sajátosságokat (differentia specifica) soroljuk fel, noha ugyanakkor egyetért Arisztotelésszel, hogy a legfőbb érték (jó) nem sorolható a többi érték közé, habár az minden kategóriában benne rejlik. Másrészt megegyezik a Szókratész bíráló arisztotelészi nézettel, ti. hogy az erény nem azonosítható a pusztá tudással. Az ilyen azonosság tagadásával Arisztotelész az értékek gyakorlati jelentőségét emelte ki, s ezzel mi is egyetértünk. Arisztotelész éppen az antik társadalom gyakorlatából kiindulva az értéket az igazsággal azono-

* A Szerbiai Filozófiai Társaság Arandelovacon szervezett nyári szimpozionán elhangzott beszámoló átdolgozott változata.

sította. Úgy véljük, hogy példája segítségével könnyebben rámutathatunk az érték és az igazság azonosításának ontológiai lehetőségére mai gyakorlatunkban is.

Ám ha az elfogadott értékdefiníciót vizsgáljuk, akkor az első pillantásra úgy látszik, hogy az sem mentes egy közismert logikai hibától, az „ugyanazt ugyanazzal való meghatározás büvkörétől”, mert az érték általános fogalmát szintén értékfogalommal (az emberi lényeg fogalmával) határozza meg. Ha pedig így határozzuk meg az érték fogalmát, akkor óhatatlanul Kant közismert — és problematikus — tételéhez jutunk, miszerint „Lehet, mert kell”, azaz, köznapibb kifejezésre lefordítva, az értékek azért lehetségesek, mert kell, hogy értékek legyenek, vagyis, például, boldogok, szabadok stb. lehetünk, mert boldognak, szabadnak stb. kell lennünk. Ez pedig amolyan „fából vaskarika” tételnek tekinthető.

A „büvkörből” azonban a „kozmológiai teleológia” (Lukács kifejezése) azaz a platóni hozzáállás sem mutatja meg a kiutat. Heidegger mondása, hogy „A lét értéké lett” találon ítéli el ezt a felfogást, amely az igazságot valamilyen embertől független kozmológiai erő vagy más szóval „objektivitás” visszatükröződésének tartja. Ha az igazság ilyen ontológiai objektivitás, akkor ugyan könnyen azonosítható az értékkel (persze ekkor az érték is függetlenné válik az emberektől), de csak azon az áron, hogy az értéket szigorúan elválasztja az értékeléstől; ilyenkor az igazság — érték valamilyen objektivitás, az értékelés pedig az ember szubjektív tükrözésének, felismerésének eredménye. Az ilyen gnoszeológiai (ismeretelméletileg) megalapozott világképben, ahol a megismerő tudat a megismerendő objektumhoz viszonyul, az értékek csupán egy midörökre változatlanul adott minőségű létnek mennyiségileg különböző, de minőségileg egyetlen lehetőségű tulajdonságai. A lét csupán az adott minőség mennyiségi elhatalmasodásában „fejlődhet”. Az igazság vagy érték pedig az értékelő felismerés egyre tökéletesebb folyamatának eredménye; egy mind pontosabban felismert szükségszerűség. Ebben rejlik az ember szabadsága mint a legfőbb érték, legfőbb jó stb. A tudomány ennek a folyamatnak pontos leírása lesz, az ideológia pedig az akarati beállítódásra szűkül. Ha felismerjük, hogy mi az, ami „adott” és ezt akarjuk is; ha segítünk abban, hogy a fennálló rend megszilárduljon, akkor a tudomány és az ideológia megegyeznek egymással, ha pedig mást akarunk, akkor hamis az ideológiánk. Ily módon a fennálló, de csupán történelmileg feltételezett érték és értékelés-különbség történelmen kívüli viszonylattá merevedik, melyben az értékelés egyáltalán nem teremt, hanem csak leír; felismer bizonyos örök igazságokat, azaz értékeket.

Ennek a viszonylag kényelmes és biztos ismeretelméleti viszonyulásnak azonban van egy bökkenője. Ha az igazság vagy érték egy abszolúte független erő, egy objektivitás megnyilvánulása, ha egy szükségszerűen uralkodó „akarat” kifejezése, akkor a tudomány leíró-felismerő objektív vizsgálódásai végtére is egy „Misztikus” irányába utalnak bennünket (pontosan úgy, ahgy azt a híres pozitivistá filozófus, Ludwig Wittgenstein állította). Mindennek az elméleti attitűdnek az a gyakorlati következménye, hogy a „kozmológiai teleológia” elmélete elismeri a „kegyes család” (pia fraus) indokoltságát. Ugyanis, amikor arra a kérdésre kell feleletet adnia, hogy „Ki fogja őrizni az öröket?”, azaz ki az a csalhatatlan valaki, aki megszabja az igazság és minden érték mértékét, akkor rendszerint valamilyen elvont egység, egész (nép, társadalom, állam, párt, osztály stb.) „felsőbb érdekeire” hivatkozik, s emiatt a tökéletlenség, a hibák, a tévedések, a rossz, az igazságtalanság stb. elkövetésének „jogát” csakis a múlt és csakis az egyedek, illetve csoportocskák számára „rezerválja”. Az „egész” képviselői nem tévedhetnek.

Az ilyen „tökéletes” megoldás azonban teljesen kiüresíti az igazság fogalmát. Noha azt tartja, hogy a tudomány csak akkor tudomány, ha az igazság feltárása (és az értékek felfedése is), ugyanakkor azt is állítja, hogy a tudomány által feltárt teljes igazság nem mondható ki mindig maradéktalanul (azaz hogy szükség van a „kegyes csalásra”, mégpedig éppen az igazság, tehát az értékek egészének érdekében). Éppen az értékelés gyakorlati fogyatékosságára hivatkozva (azaz azt állítva, hogy nincs mindenki azon a szellemi szinten, hogy helyesen ismerje fel, vagy helyesen értelmezze a teljes igazságot) idokoltnak tartja, hogy — gyakorlati okokból kifolyólag — egyes igazságok = értékek „közölhetőnek”, mások pedig „még nem közölhetőnek” minősüljenek. Hazudni

tehát nem szabad, de elhallgatni kell. Az elmélet és a pillanatnyi gyakorlat kritikátlan azonosítása következtében az „egész” így egyszerre hamis is, meg igaz is lesz (Marcuse). Am éppen azért, mert „a lét értékékké lett”, az igazság többé nem létezhet gyakorlatilag; mert miféle igazság az, amit fel kell ugyan fedni, de nem lehet kimondani — megvalósítani? Arisztotelész érve a „tudás = erény” tézise ellen telibe találja a „kozmológiai teleológia” koncepciójának „objektív igazságát” és annak szükségszerű felismerését.

A kozmológiai teleológia igazságelméletének realitása (de nem igazi valósága) csak egy elidegenült társadalom, amelyben, Marx szavai szerint, általános tudatunk csupán annak az elméleti alakzata, aminek élő formája a valós közösség, a társadalmi lét, míg manapság — mondja Marx — az általános tudat a valódi élettől való elvonatkoztatás, amelyhez ellenségesen viszonyul. Dilthey „Bevezetés a szellemtudományokba” c. művéből ítéelve, ő már 1883-ban tudta, hogy a társadalomban csak egy konkrét tény, mégpedig az egyén létezik. Ez az egyén azonban mindig egy másik tény, egy másik igazi totalitás eleme, a társadalmi élet, a „célszerű egész” része, s ez az egész az egyedi életek totalitásának eredménye és megfordítva. De ezek a totalitások — véli Dilthey — egymással ellentétesek; így az igazság is egész, de egész az igazságtalanság is. Emiatt Dilthey sohasem tudta a történelmet az emberi alkotótevékenység eredményeként értelmezni. Az ő „szellemi gyakorlata”, a platonista beállítódás és az elferdült „általános tudat” miatt sohasem tudta megelélni a történelem valódi szubjektumát. Az élő emberekben csupán „allegorikus, morális személyeket” (Marx) látott. Műve ezért maradt tragikusan befejezetlen, mert az egész és a rész igazságát nem tudta megmagyarázni, sem megérteni még 1910-ben sem.

Az értékdefiníció említett „büvköréből” tehát csupán a szubjektum és objektum társadalomontológiai viszonylatán belül törhetünk ki. Az emberen kívüli erőkre való hivatkozás nem segít. Vissza kell térni az emberi lényeg fogalmához, noha ez is értékfogalom.

Ha az érték fogalmát az emberi lényeg fogalmához kötjük, akkor ezt a fogalmat is körvonaloznunk kell. Elfogadjuk Márkus György nézetét, aki szerint az emberi lényeg alkotóelemei a munka, a tudat, az egyetemesség, a társadalmi létezés, azaz a szabadság. Emiatt az ember gyakorlati lény. Az emberi lényeg a történelmi fejlődés folyamatában alakul, változik és fejlődik, s mindenkori „itt és most” megnyilvánulása az emberi természet. A gyakorlat (a történelmi praxis) az ember oksági és teleológiai meghatározottságának dialektikus egysége. (Lukács)

Az ilyen értelmezés a mi értékdefiníciónkat is kimenti az ismeretelméleti viszonyulás büvköréből. Noha a definíció valójában „implicit meghatározás” (ami azonban még a gnoszeológiai hozzáálláskor sem bűn; az axiomatikus rendszereknél is előfordul), ám a definiens és a definiendum (a meghatározó és a meghatározandó) fogalmainak összekeverése, elgyengítése lehetővé teszi, hogy az érték általános fogalmát az érték konkrét (lehetséges) megnyilvánulásainak felsorolásával határozzuk meg; azáltal, hogy felsoroljuk az emberi lényeg implikációit. Így a definíció igazságának kritériuma a történelmi *gyakorlat* lesz. Ezzel megegyezünk ugyan Arisztotelésszel, hogy az igazság és az érték azonosak, de amíg ő ezt csupán az antik rabszolgatartó polisz gyakorlatára alapozta, mi a praxis fogalmát Marx szellemében a történelmi gyakorlat egészére bővítjük. Az érték mint igazság így lényegileg társadalomontológiai kategória lesz, s ezzel egyszersmind logikailag értelmessé is válik.

Továbbá, ily módon az igazság ismeretelméleti fogalma (az igazság mint korrespondencia) szükségszerűen az érték fogalmára alapozódik (az emberi lényeg és a történelmi praxis fogalmára), ellenkező esetben értelmetlen, „magábanvalóan létező” lenne. Maga az emberi lényeg fogalma is úgy utal az igazságra, mint tulajdon alkotóelemére (a tudat a munkában, a praxisban születik — mondja Lukács is meg Erdei is).

Eszerint az igazság nemcsak ismeretelméleti, hanem lételméleti kategória is: az emberi lényeg adekvációja, amikor az emberi lényegen nem az „itt és most” realitás részmegnyilvánulását értjük, melyet nem szabad az igazi valósággal összekeverni (Marcuse), azaz amikor az emberi lényegen gyakorlatunk „energetikai vezérelvét” (Marx) értjük. Az igazság mint érték (és megfordítva)

a társadalmi létezés és éppíglétezés olyan módja, amely az adott körülmények között leginkább hozzájárul a nembeli lényeg kifejlődéséhez. Anyagi — gyakorlati szempontból, általánosságában, ennek a társadalmi éppíglétezésnek megtestesítője a proletariátus, noha nem minden egyes tagjára vonatkoztatva is.

Elméleti szempontból az érték a predikátum szerepkörét kapja minden olyan ítéletben, amelyet a világról mondunk ki (Marcuse). A predikátum, ugyanis a „Legyent” fejezi ki, felelősségre vonva az „adott viszonyokat”, azaz a szubjektumot; azt kérdezve tőle, hogy mit tett az emberből és az emberért. Az ítélet szubjektuma az emberi lényeg alapján nyer értékelést. Az értékek relációs jellege ezzel még nem szűnik meg: a predikátum a nembeli lényeghez vezető *utat* jelöli meg, azaz az ítélet *objektumához* vezető utat képezi, míg ugyanez a nembeli lényeg az ítélet *szubjektuma* is: a megalkotott alkotása. Emiatt mondhatja Marx, hogy az emberi lényeg nem valamilyen, az egyes emberekben lakozó elvontság, hanem a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége, illetve hogy (éppen emiatt) az embernek a gyakorlatban kell bebizonyítania az igazságot, azaz gondolkodásának valóságos, evilági voltát.

Az is leszűrhető továbbá, hogy az érték mint igazság nem csupán a jövőendő kategóriája; nem tartozik csupán valamilyen „lebegő követeléshez, Legyenhez (Sollen)”, és hogy a marxizmusban a tudomány mellett nincs helye valamilyen kiegészítő értékelméletnek (Drobnyickij). Ontológiai az érték mint igazság a világról alkotott ítélet kopulája, amely nemcsak a szubjektum és az objektum adott adekvációját jelöli meg, hanemcsak a tény és a kijelentés egybevágóságát jelenti, hanem ezt egy reálisan lehetséges magasabb egységbe kívánja fejleszteni; megszüntetni az „itt és most adottat” egy fejlettebb, tökéletesebb lét jegyében. Ennek a folyamata a valóságban mindig a gyakorlat, s emiatt — ahogy Marxot követve értelmezzük a Feuerbach-tézist — a körülmények és az emberi tevékenység megegyező volta csak forradalmi gyakorlatként (Umwälzende Praxis) fogható fel és értelmezhető racionálisan.

Am ekkor, Nietzsche Zarathustrájával mondva csak az értékelés adja meg az értékeket, és értékelés nélkül a lét diója csupán üres héj maradna. Az értékek tehát preferenciák. Az értékek relativitásának veszélye pedig azzal kerülhető el, hogy alapozódásukat a történelemben mint az egész társadalmi lét szubsztanciájában (Heller) látjuk. Így Delthey bűvkörét is áttörhetjük. Továbbá, a tudomány sem fogható fel pozitivistá módon, ám a tudományban is elkerülhetetlen értékválasztás nem lesz azonosítható más értékválasztásokkal. Az sem következik az ilyen érték koncepcióból, hogy a különféle értékválasztás reális elismerése s azok összehasonlíthatatlansága miatt nem létezhet igazság sem. Gyakorlatunk ugyanis azt bizonyítja, hogy a társadalmi létezőmódok némelyikének nincs igazságértéke (létezik, de se nem igaz, se nem hamis), míg másoknak igazságértéke szükségszerű; léteznek mint igazak és léteznek mint hamisak. (Sokszor éppen a hamis igazságértékkel rendelkező értékeknek van óriási gyakorlati befolyásuk.) A tudományra vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy elvben ugyan nincs osztályjellege (Marx), de gyakorlatilag — mert mindig a társadalmi gyakorlat totalitásában működik — erősen osztályfeltételezett. Ezért a tudományos (és egyéb) értékeket igazságfunkcióik szerint rangsorolhatjuk (aszterint, hogy mennyiben járulnak hozzá a nembeli lényeg kiteljesedéséhez).

A gyakorlatra alkalmazva mindez azt jelenti, hogy a proletariátus nem valamilyen kinyilatkoztatás választott osztálya, elhivatottja, de nem is teljesen autodetermináltan szabad erő. Az igazságot mindig a proletariátus konkrét gyakorlata őrzi (a történelmi meghatározottság és az ebből tétélezett teleológia miatt), még akkor is, ha az elmélet letér az igaz ösvényről. Marcuse kijelentésének ilyen visszajára fordítása megengedi számunkra, hogy a proletariátusban a felszabadulás determinált lehetőségét lássuk, s a szabadságot ne feltételezzük a gyakorlatlól elvonatkoztatott elmélettel, amely egyre inkább elveszíti a kapcsolatát a konkrét feltételekkel, még ha ezek a konkrét körülmények igenigen ellentmondásosak és sokszor mostohák is. Az igazságnak a történelmi gyakorlatra alapozottsága csak akkor lehet problematikus, ha ebből a gyakorlatból kiüresítjük a tudomány, s általában az elmélet és a tapasztalat egybefonódottságát, ha csak a pillanatnyi tapasztalatra, vagy csak az általános elméleti tétélezésekre támaszkodunk.

Az elmélet és a gyakorlat összhangja éppen ezért arra *kényszeríti* a proletariátust, hogy ne csupán az igazság felfedésében legyen érdekelt (tudomá-

nyos szinten), hanem annak teljes kimondásában is (a mindennapi gyakorlatban); hogy a hibázásra, tévedésre való jogot ne csupán a múlt számára tartsa fenn, hanem gyakorolja a jelenben is; nemcsak az egészszel, de az egyeddel kapcsolatban is. Heidegger tézisének megfordítása: „Az érték lett létté” (azaz a nembeli lényeg, a történelmi praxis humanitása) megengedi, hogy az érték mint igazság kritériumát adott társadalmi fejlődésünk szintjén a proletariátus praxisában határozzuk meg. Mivel a proletariátust konkrét emberek képezik, az egész, az általános és az egyedi, a rész viszonyát (az egyik és a másik valóban létező totalitás viszonyát) Nicolai Hartmann példájával, a létezés (Dasein) és éppigylétezés (Sosein) viszonyán illusztrálhatnánk. Az ember létezése a társadalom éppigylétezése és fordítva, a társadalom éppigylétezése az ember létezése. A példa alkalmat ad arra, hogy egyaránt bírálatot mondjunk a túlfeszített gnoszeologizmus és a túlfeszített antropologizmus felett. Hartmann gondolatai a *Kleinere Schriften* soraiban ebben az irányban haladnak.

Az újkori filozófia gnoszeologizmusa nem vette észre, hogy a szubjektum és az objektum viszonya transzcendens (ontológiai), azaz hogy túlmutat a tudaton, mert a megismerés tárgya mégis függetlenül létezik a megismeréstől. Az antropológiai reakció pedig azt felejtette el, hogy az ember a társadalmi totalitás része, hogy ezer feltételből „font össze”, tehát hogy a tudat érzelmi, akarati stb. feltételezettsége egyszersmind azt is jelenti, hogy az érzelmek is a tudattal feltételezettek. Az egyéni tudat és az általános, a társadalmi tudat nem vizsgálható „objektíve” elkülönítetten. Nincs általános „proletárpraxis” a konkrét egyedek praxisától mentesítetten és megfordítva. A társadalom és az egyed ellentéteinek megbékítése csak olyan társadalomontológiában lehetséges, melyet a VI. Feuerbach-tézis jelez. Ebben az ontológiában a nembeli lényeg mint érték azonosításra az igazsággal nem menti meg az embert a kutatás bizonytalanságától és a felelősségvállalástól, de éppen ez a bizonytalanság adományozza emberi mivoltunkat; magát a történelmet mint az ember alkotását, mint immanens meghatározást és nem a sors transzcendentális sodrát.

Az érték mint igazság tehát mindig önmagát múlja felül. Ez az „öntranszcendenció” nem valamilyen fix eszmény, befejezettség célszerűsége, hanem az emberiség önmaga által teremtett „energetikai elve” (Marx). Ebben a folyamatban az egyedi és az általános különbségei léteznek, ám nem ellentmondásosak. Az ellentmondás akkor keletkezik, ha egy társadalom kodifikálja értékeit, ha azokat egy „tisza Legyen” szent magasságába emeli, melyek sohasem érhetők el, s ezzel valójában mindig az *adott* rend védelmét szolgálja. Ekkor az érték megszűnik igazság lenni; csupán az ideológiai manipuláció eszköze. Ezzel ellentétben, az érték mint igazság, amely „csak” energetikai elvként szerepel, mindig feltételezi, hogy a „befejezett naturalizmus — a kiteljesített humanizmussal” csupán elérhetetlen ideál, mert a történelmi fejlődés mindig konkrét, kiteljesületlen, tökéletesedő. A viszonyítás csak relatív lehet. Emiatt a nembeli lényeg értékjellege önmagát csak mennyiségi szempontból múlja felül, de nem szünteti meg magát valamilyen minőségileg más, valamilyen emberfeletti emberben, kommunizmusban stb. A történelem nem *viv* helyettünk csatákat, de ha mi választjuk meg körülményeinket, azokat nem választjuk teljesen szabadon. A történelmi ember önmagát a proletariátus érdekeinek szemszögéből valósíthatja meg, másként az utópikus ideál rabja marad. Ez a kritérium eléggé erős ahhoz, hogy az igazságot a történelmi meghatározottsághoz fűzze, de elég gyenge is ahhoz, hogy ne korlátozhassa minden egyedi ember jogát abban, hogy gondolatait kimondja, hogy lehessenek saját győzelmei és vereségei. Az igazság és az érték egy; történelmileg változó de megvalósítása egyedi emberenként különböző, társadalmakként eltérő, noha sodra a humánusabb életet tételezi fel.

MUTATÓ

Arisztotelész

- A legfőbb jó nem sorolható a többi jó közé: *Nagy etika*, 1184a; *Nikomachoszi etika*, 1097b.
- A jó minden kategóriában előfordul: *Nagy etika*, 1183a; *Nikomachoszi etika*, 1096a, *Eudémioszi etika*, 1217b.
- A szókratezsi „tudás = éreány” tételének bírálata: *Nagy etika*, 1183b; *Eudémioszi etika*, 1217b.

Drobnyickij, O. G.

- A szellemi értékek világa. Budapest, 1970; vö.: Az értékek problémája és a marxista filozófia c. fejezet utolsó mondataival.

Erdei László

- Az ítélet dialektikus logikai elmélete. Budapest, 1971.

Hertmann, Nicolai

- A Dasein és Sosein megkülönböztetése: *Zur Grundlegung der Ontologie*. Berlin, 1935. 15—19. fejezetek.
- A gnoszeologizmus és antropologizmus bírálata: *Kleinere Schriften*. Berlin, 1958, 3. köt. 333. és skk.

Heidegger, Martin

- *Holzwege*. Frankfurt am Main, 1950. 238.

Heller Ágnes

- *Érték és történelem*. Budapest, 1969.

Lukács György

- A társadalmi lét ontológiájához. Budapest, 1967, II., a *Munka* és a *Reprodukció* c. fejezetek.

Marković, Mihailo

- *Humanizam i dijalektika*. Beograd, 1967, 80., 3. lábj.

Márkus György

- *Marxizmus és antropológia*. Budapest, 1971.

Marcuse, Herbert

- A realitás és a valóság megkülönböztetése: *Mir kao utopija*. Filozofija, Beograd, 1969/2.
- Az egyidőben hamis és igaz egész: *Reason and Revolution*. Boston, 1968, 5th print.
- A predikátum szerepe az ítéletben: *Čovjek jedne dimenzije*. Sarajevo, 1968. Ugyanez Erdeinél is.
- A tények felelősségre vonásáról: *Reason and Revolution*; Marx filozófiájának elemzésekor.
- Az elmélet mint az igazság öre: *Reason and Revolution*, a *Notice on Dialectic* sorában és másutt is.

Marx, Karl

- Az általános tudat absztrakciójáról: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Harmadik kézirat: *A magántulajdon és a kommunizmus. Rani radovi*. Beograd—Zagreb, 1973, 278.
- Diltheyre alkalmazva: „az élő emberek csupán allegorikus, morális személyek”; uo. 80.
- „A jövő energetikai vezérelve”: a *Német ideológia* ismert mondatára hivatkozunk.
- „Kiteljesített naturalizmus = kiteljesített humanizmus”: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*.
- A Feuerbach-téziseket a *Rani radovi* említett kiadása alapján értelmeztük.

Nietzsche, Friedrich

- Az értékelés adja az értéket: *Jm-igyen szóla Zarathustra*. Budapest, 190.

Pitcher, George

- *Truth*. New Jersey, 1964.

Wittgenstein, Ludwig

- *Tractatus logico-philosophicus*, a 6.41, a 4.1212. és természetesen a híres tétel „arról, amiről hallgatni kell.”